

Razvitak poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj: tendencije, stanje i osnovni problemi*

Vladimir Stipetić¹

Sažetak

Autor ukazuje na činjenicu da je hrvatska poljoprivreda prošla kroz tri ratna razdoblja tijekom XX. stoljeća s dubokim posljedicama na volumen proizvodnje. Istražuje krizna područja u poljoprivredi u proizvodnji glavnih kultura i proizvoda te djelatnosti. U nastavku se istražuju i utvrđuju dugoročni uzroci stagnacije poljoprivrede i preporučuju rješenja za budući razvitak hrvatske poljoprivrede.

JEL klasifikacija: Q18

Ključne riječi: hrvatska poljoprivreda, razvitak poljoprivrede, krizna područja poljoprivrede, stagnacija proizvodnje, poljoprivredna gospodarstva.

1. Umjesto uvoda

Poljoprivreda je bila još na početku 20. stoljeća najznačajnija privredna djelatnost Hrvatske. Iako se proizvodnja u njoj uvećavala konstantno tijekom 20. stoljeća, njeno je značenje za gospodarstvo Hrvatske bivalo sve manje, tako da ona na početku 21. stoljeća davala manje od 6% bruto-domaćeg proizvoda. Poljoprivreda pridonosi danas relativno mali postotak bruto-domaćem proizvodu, ona je još uvijek značajni čimbenik blagostanja ruralnih područja Hrvatske (koja sada zauzimaju oko 75% teritorija Hrvatske i na kojima živi oko 45% svih njenih stanovnika), posebno u Slavoniji. Zato je potrebno sagledati ne samo dugoročne tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje, već i nesavladane zapreke, koje će u 21. stoljeću otežavati put ka prosperitetu, ne samo poljoprivrede, već i cjelokupnog hrvatskog gospodarstva.

* Primitljeno: 14.01.2005.; prihvaćeno: 6.05.2005.

¹ Akademik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), Zrinski trg 11, 10000 Zagreb, Hrvatska. Znanstveni interes: Ekonomska povijest, Makroekonomija i Ekonomika agrara.
Tel: ++385 1 48 95 103

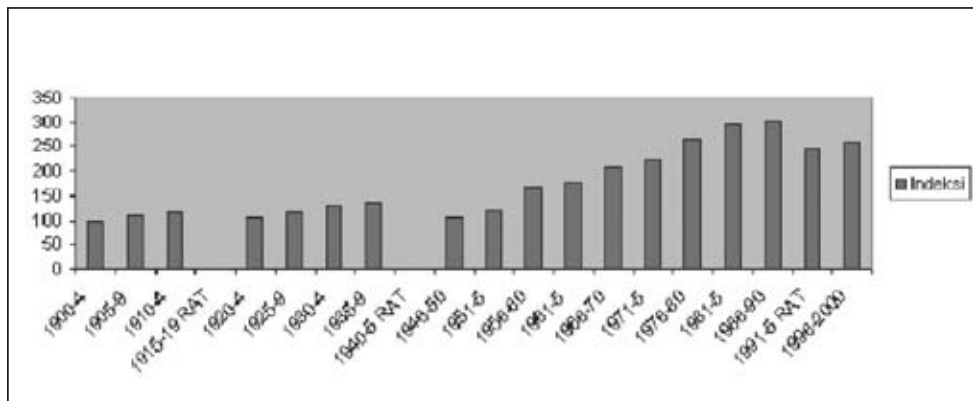
2. Dinamika razvitka poljoprivrede

Hrvatska poljoprivreda tijekom 20. stoljeća prošla je kroz tri rata, koji su imali duboke posljedice na volumen hrvatske poljoprivredne proizvodnje u minulom stoljeću (kao što se to vidi iz grafikona 1.). Proizvodnja se u minulom stoljeću gotovo utrostručila (između petogodišta 1900-4 i 1985-9), ali je u devedesetim godinama nazadovala tako da je na kraju stoljeća bila podrug puta veća (indeks 250). No taj napredak nije ostvarivan jednakomjerno u svim razdobljima. Stabilni, ali spori rast poljoprivrede prije prvog svjetskog rata (1,3% godišnje), bio je presječen I. svjetskim ratom, pa je proizvodnja 1920-4 bila za skoro 8% ispod one dostignute u petogodištu 1910-4. Između dva svjetska rata dinamika je poljoprivrednog napretka nešto ubrzala (iznosila je 1,8% godišnje), ali je napredak opet bio prekinut II. svjetskim ratom i odmah, po svršetku rata, sa po novim režimom započetom kolektivizacijom poljoprivrede. Posljedice na proizvodnju bile su ovaj puta mnogo teže nego one iza prvog svjetskog rata (u petogodištu 1946-50 proizvodnja je bila za 22% niža nego 1935-9!!). Napuštanje kolektivizacije (nakon 1953. godine), s uvođenjem slobodnijeg tržišta za poljoprivredne proizvode i oslanjanjem na novu tehnologiju (naročito nakon 1960. godine), omogućuje brzi uspon poljoprivredne proizvodnje (dinamika rasta u trideset godina – između petogodišta 1951-5 i 1981-5 - iznosi 3,1% godišnje). To je dosad najuspješnije razdoblje razvoja hrvatske poljoprivrede, što je ostvarenom dinamikom olakšavalo i brzi napredak gospodarstva u cjelini i dinamičku transformaciju poljoprivredne proizvodnje same. Međutim, visoka inflacija u osamdesetim godinama, potom agresija na Hrvatsku i ratne prilike (1991-5) dovode do pada proizvodnje, koja se i nakon Oluje (razdoblje 1996-2000) nalazi za 4% ispod razine dosegnute dvadeset godina ranije (1976-80), a čak 15% ispod razine dosegnute u petogodištu 1986-90. Značajniji napredak nije ostvaren niti u prvim godinama 21. stoljeća, budući da je volumen poljoprivredne proizvodnje u trogodištu 2001-3. ispod onog u prethodnom petogodištu. Stagnacija, a u posljednjih petnaestak godina i nazadak poljoprivrede, zacijelo čine važan uzrok slabijim performansama hrvatskog gospodarstva u tom razdoblju.

Gotovo dvadesetgodišnja stagnacija ukupne poljoprivredne proizvodnje u nesuglasju je i s prirodnim potencijalima Hrvatske i tehnološkim inovacijama, kojima raspolaže suvremena poljoprivreda. To se odnosi na sve regije Hrvatske, a posebno one u kojima je lociran najveći dio tržišne proizvodnje (posebno Slavoniju). Neophodno je zato pobliže locirati mjesta, kojima se događa toliki pad proizvodnje, kao i osnovne razloge sporog oporavka.²

² Povijesno nam iskustvo govori kako je dinamički razvoj bilo koje ekonomije bio popraćen i podstican brzim razvojem poljoprivrede. Poznati povjesničar i ekonomist H.J. Habbakkuk, pišući o povijesnom iskustvu ekonomskog rasta ističe: "Svi primjeri uspješne industrijalizacije tijekom 19. stoljeća bili su u inicijalnim fazama podstaknuti povećanjem poljoprivredne proizvodnje u europskim zemljama: to je povećanje značilo najčešće ne samo uvođenje nove tehnologije, nego i promjenu u sistemima i korišćenja i vlasništva zemljišta. *Povećanje*

Grafikon 1: Fizički volumen poljoprivredne proizvodnje Hrvatske u XX. stoljeću
(1900-4=100)

Poljoprivredna statistika daje obilje podataka o promjenama, koje su se zbile u pogledu korišćenja poljoprivrednog zemljišta, kao i o intenzitetu poljoprivredne proizvodnje. Kao što to proizlazi iz podataka, datih u tablici 1., sve do 1939. godine poljoprivreda je ostvarivala svoj napredak i širenjem poljoprivrednih površina na marginalna tla, budući da tada postojeći višak poljoprivrednog stanovništva nije bio u stanju naći zaposlenje u nepoljoprivrednim djelatnostima. U drugoj polovici 20. stoljeća nastupa obrnuti proces: s odlaskom poljoprivrednika u gradove napuštaju se marginalna zemljišta, pa se sve manje poljoprivrednog zemljišta koristi za poljoprivredu. Ne obrađuju se više mnoga, za dohodovno stabilnu poljoprivredu nepovoljna tla (doci i dočići na Krasu, terase u primorju, oranice u gorju itd.), a silno se smanjuju i površine pod vinogradima (više nego prepolavljaju!!). Dijelom je to rezultanta ekonomskog napretka hrvatskog društva: gradovi se šire na njihve u negdašnjim predgrađima, aerodromi se grade na plodnim oranicama, ravnica su provedene i autoceste i drugi «gutači» poljoprivrednog zemljišta. Međutim, prave dimenzije napuštanja poljoprivrede dobivaju se tek kad pogledamo način korišćenja oranica. Godine 2001. od 1,457.000 hektara oranica i vrtova bilo je zasijano samo 1,091.573 hektara, što znači da je više od četvrtine oranica ostalo nezasiijano. To predočuje pravu dimenziju napuštanja poljoprivrede – skoro trećina potencijalno

poljoprivredne proizvodnje nije bilo samo popratna pojava, već je u pravilu *prethodilo* brzom privrednom razvoju». To nije bio samo slučaj pri industrijskoj revoluciji u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj (tijekom XVIII. i XIX. stoljeća) već i pri usponu USA na vodeće mjesto u svjetskom gospodarstvu (potkraj XIX i početkom XX. stoljeća). Žito, proizvedeno na plodnim oranicama Zapada USA, omogućilo je u toj zemlji da ostvari ogromne prihode od izvoza poljoprivrednih proizvoda, što je ubrzavalo američki privredni rast. U isti mah te su tendencije uzrokovale veliku krizu zapadno-europske poljoprivrede (1873-1895), koja je porodila europski agrarni protekcionizam, koji živi i danas. Slično američkom primjeru događalo se tijekom XIX. i XX. stoljeća s poljoprivredom u Australiji i Novom Zelandu." (v. H.J. Habbakkuk: Historical Experience of Economic Development, New York 1964.)

visoko intenzivnih poljoprivrednih površina ostaje neiskorišćena (na početku 20. stoljeća tradicionalni ugari i nezasijane površine činile su svega 8,5% oranica!). Površine pod vinogradima, voćnjacima, livadama takođe su smanjene (za čak 15%). Sumirajmo zato navedene činjenice: u drugoj polovici 20. stoljeća dolazi do smanjivanja poljoprivrednog zemljišta (za 11% između 1939. i 2001. godine), a naročito onih pod intenzivnim kulturama. Zasijane površine smanjuju se (za čak 30% u istom razdoblju). Napuštanje obrade poljoprivrednog zemljišta ubrzano je nakon 1980. godine, pa otad započinje negativni proces, koji nije zaustavljen. Još poraznije podatke o obrađivanju daje popis poljoprivrede iz 2003. godine, kojem u Hrvatskoj postoji svega 802.000 hektara oranica i 27.700 ha vinograda. Sve ako i uzmemo da su poljoprivrednici željeli smanjiti pred popisnim organima stvarno korišćenje zemljišta, ipak taj popis upućuje jasan signal o dubokoj krizi u kojoj se nalazi hrvatska poljoprivreda. Valja ga, stoga, dovesti u vezu s ekonomskim prilikama, koje nastupaju u najnovijem razdoblju.

Tablica 1: Poljoprivredne površine u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća

Kategorija površina	Godine (u tisućama hektara)				
	1910.	1939.	1989.	2001.	2003.*
Oranice i vrtovi	1.525	1.631	1.482	1.457	802
Voćnjaci	62	57	71	70	31
Vinogradi	133	110	73	59	28
Obradive površine	1.721	1.798	1.626	1.616	861
Livade	462	477	408	408	203
Pašnjaci	1.245	1.226	1.155	1.162	
Poljoprivredne površine	3.448	3.526	3.244	3.156	1.064

* Popis poljoprivrede

3. Krizna područja u poljoprivredi

U kojim granama i djelatnostima nastupa ta stagnacija, pa i nazadak proizvodnje? Odgovor će nam dati analiza dinamike proizvodnje glavnih kultura i proizvoda. Započet ćemo prikazom proizvodnje žita u 20. stoljeću – budući da je to najznačajniji segment poljoprivredne proizvodnje (tablica 2). Proizvodnja se žita značajno povećala u prvih osamdeset godina promatranja: (unatoč dva svjetska rata za vrijeme kojih se ona smanjivala). Učeterostručila se između 1900-4 i 1980-4, ali je u zadnjih je 20 godina stagnirala, pa čak i nazadovala. Potkraj devedesetih bila je (u prosjeku 1995-9) za čak 23% niža nego 15 godina ranije!!. Na početku 21. stoljeća (2001-3) bila je još uvijek za petinu niža nego 1985-9. Unatoč tome, gledajući 20. stoljeće u cjelini, valja reći da je ostvareno značajno povećanje proizvodnje žita što je omogućilo bolju snabdjevenost hrvatskog stanovništva. Prije prvog svjetskog rata

godišnje se proizvodilo svega oko 330 kg žita po stanovniku; uoči drugog tako računata proizvodnja popela se na 405 kg, a u osamdesetim godinama dosegla čak 820 kg po stanovniku (1980-9). Nakon toga žitna proizvodnja nazaduje, tako da je u posljednjem petogodištu 20. stoljeća proizvodnja po stanovniku iznosi 641 kg žita (ili za šestinu manje nego 15 godina ranije), a početkom 21. stoljeća 683 kg/stanovnik.

Tablica 2: Proizvodnja žita u Hrvatskoj, 1900-2003

Petogodište	Godišnja proizvodnja (u tisućama tona)			Po stanovniku (kg)
	Ukupno	Krušna žita	Stočna žita	
1900-4	993	421	572	308,5
1910-4	1.179	459	720	334,8
1935-9	1.613	548	1.083	404,7
1945-9	1.272	427	845	340,9
1965-9	2.856	1.032	1.824	660,3
1985-9	3.826	1.259	2.567	818,5
1995-9	2.932	811	2.121	641,3
2000-3	3.035	905	2.130	683,1

Izvori: I. Stipetić: Biljna proizvodnja u Hrvatskoj 1885-1990, Agrarno-ekonomske studije, knj 1, Zagreb 1991. i Statistički ljetopisi Hrvatske (za razdoblje 1990-2003.).

Napomena: *krušna* su žita u ovoj postavi: pšenica, raž, napolica, pir, proso i heljda, a *stočna*; kukuruz, ječam i zob.

Taj impresivni napredak u proizvodnji žita bio je nadmašen u proizvodnji industrijskog bilja – prvenstveno uljarica i šećerne repe (kako to pokazuje tablica 3). Sve do II. svjetskog rata uljana repica bila je glavna uljarica, koja se u nas sijala – suncokret se tek pojavljivao. Poslije II. svjetskog rata naglo se razvija proizvodnja suncokreta, a potom i soje. To su bili izvori, iz kojih je poljoprivreda osiguravala naraslu potrošnju ulja kod stanovništva, koje se, napuštajući svinjsku mast, orijentiralo na biljne masnoće. To je i osnovni razlog povećanoj proizvodnji uljarica u 20. stoljeću (za nekih 30 puta!). Povećana proizvodnja šećerne repe bila je, pak, odgovor na rastuću tražnju za šećerom i slatkim proizvodima. No ni taj impresivni napredak nije mogao zadovoljiti rastuću tražnju, pa se sa slobodnijim djelovanjem tržišta u devedesetim godinama potrošnja okrenula i prema uvoznom šećeru (onaj iz šećerne trske osjetno je jeftiniji na svjetskom tržištu nego što su to domaći troškovi proizvodnje). Zato proizvodnja šećerne repe pokazuje znakove nazadovanja nakon 1985-9. Na sličan tržišni način reagirala je poljoprivreda i na preorijentaciju pušča s orijentalnih na širokolisne sorte duhana – tipa virginia. Umjesto negdašnje mediteranske proizvodnje orijentalnih tipova duhana, sada je proizvodnja koncentrirana u Slavoniji i Podravini. U skladu s takvim prilagođavanjem

poljoprivrede rastućim zahtjevima potrošača i njegovim promijenjenim preferencijama tradicionalna proizvodnja tvrdih vlakana (lan i konoplja u nas) doživjela je potpun uzmak pred uvoznim pamukom i sintetskim vlaknima, pa je praktički iščezla.

Tablica 3: Proizvodnja industrijskog bilja u Hrvatskoj, 1900-2003

Petogodište	Uljarice (000 tona)			Šećerna repa (000 t)	Duhan (000 t)	Tekstilna vlakna (000 t)	
	Repica	Suncokret	Soja			Konoplja	Lan
1900-4	5,2	1,3	1,8	9,7	4,2
1935-9	3,4	0,2	..	101	0,6	9,2	4,7
1951-5	3,2	11,9	0,7	261	0,9	9,9	1,8
1985-9	44,5	51,1	50,4	1.176	17,9	0,4	0,4
1990-4	27,4	41,8	50,3	821	10,5	0,2	0,1
1995-9	20,4	57,3	60,6	961	10,7	0,1	0,0
2000-3	26,5	57,2	92,3	827	10,5	0,0	0,0

Izvori: Isti kao u tablici 2.

To je, s jedne strane, dokaz povlačenja autarhične, prirodne seljačke proizvodnje (koja je sama prerađivala ta tvrda vlakna u odjevne predmete), ali i rječit primjer kako je tržište u samo osamdesetak godina izmijenilo strukturu sjetve na gospodarstvu, prilagođavajući ga («nevidljivom rukom» - rekao bi A Smith) novim tržišnim prilikama. To vrijedi i za voćarsku proizvodnju u cjelini, kako to pokazuju i podaci o proizvodnji grožđa i voća (tablica 4). Proizvodnja grožđa stagnira već sedamdesetak godina, a kako se sve veći dio proizvodnje konzumira kao stolno grožđe, to se proizvodnja vina smanjuje, ukupno i još više po stanovniku. Napominjemo da su to podaci oficijelne statistike koja daje dvostruko veće površine vinograda nego što je to našao popis poljoprivrede iz 2003. godine. Zbog toga je vjerojatno da je pad proizvodnje vina po stanovniku i veći nego što ga pokazuju ovdje iskazani podaci. Nazaduje proizvodnja šljiva, ali gotovo recipročno raste proizvodnja jabuke (i nekih drugih vrsta voća). Smanjila se i proizvodnja maslinovog ulja, budući da je turistički boom na obali smanjio i broj stabala i stavio obradu maslina “u drugi plan”.

Tablica 4: Proizvodnja grožđa, glavnih vrsta voća, maslinovog ulja i vina, 1935-2003.

Razdoblje	Proizvedeno (tisuća tona)			Proizvodnja		
	Grožđa	Jabuka	Šljiva	Maslinovog ulja (000 hl)	Vina (000 hl)	po stanovniku lit.
1935-9.	353	36	75	59	(2.620)*	64
1951-5.	241	31	76	45	1.840	46
1971-5.	373	57	68	24	2.136	48
1985-9.	391	88	78	23	2.223	47
1995-9.	387	65	56	42	2.075	45
2000-3	354	70	36	35	1.934	43

Izvori: kao u tablici 2.

* Broj u zagradi izveden iz podataka o proizvodnji grožđa.

Kako je ekspanzija ratarske proizvodnje postignuta, kad su se oranične površine smanjile (kako smo naprijed pokazali)? Odgovor je – povećanim prinosima na zasijanim površinama. O povećanju prinosa govore podaci dati u tablici 5. Prinosi pšenice u prvoj polovici 20. stoljeća tek su neznatno premašivali tonu po hektaru, da bi se oni učtverostručili napretkom ostvarenim uglavnom između 1955-9. i 1990-4. godine; kod kukuruza su se prinosi utrostručili u pedeset godina (između 1935-9 i 1995-9). Ječam je imao najsporiji napredak u žitnim prinosima (od u tablici analiziranih – inače su se prinosi raži, napolice, krupnika, prosa i heljde povećavali još sporije). U žitarskoj proizvodnji tijekom 20. stoljeća bila je stalno prisutna tendencija istiskivanja kultura, koje su ostvarivale sporiji porast prinosa po jedinici površine. Vrijedi, dakako, i obrnuto: sve veći postotak oraničnih površina koristio se za kulture, koje su davale najveću vrijednost prinosa (to je uzrok širenja površina pod pšenicom i kukuruzom). To se isto primjećuje i kod uljarica (gdje suncokret i soja potiskuju uljnu repicu). Kod šećerne repe i duhana, pak, povećanje prinosa i (u pravilu) ugovorena proizvodnja (za koju su proizvođači dobivali i akontaciju) bili su bitni čimbenici napretka.

Tablica 5: Prinosi najznačajnijih ratarskih kultura, 1900-2003

Petogodište	Prinosi (u tonama po hektaru)					
	Pšenice	Kukuruz	Ječma	Uljna repica	Suncokret	Šeć. repa
1900-4	1,02	1,07	0,79	0,7	..	10,9
1935-9	1,19	1,74	1,06	0,5	1,1	17,4
1945-9	1,11	1,56	0,91	0,5	1,0	13,2
1965-9	2,56	3,17	1,54	1,5	1,7	41,3
1985-9	4,11	4,57	3,11	2,4	2,5	43,3
1990-4	4,41	4,28	3,45	2,3	2,2	38,8
1995-9	3,85	5,28	3,12	2,1	1,9	40,7
2000-3	3,92	4,86	3,22	2,2	2,2	34,0

Izvori: kao i u tablici 2.

Odakle tako naglo povećanje prinosa najznačajnijih kultura?³ Tri su čimbenika prisutna: najznačajniji je povećano korištenje mineralnih gnojiva, drugi su poboljšane selekcije sjemena, a treći je činjenica da su smanjivanjem sjetvenih površina iz proizvodnje izbačene prvenstveno ona zemljišta, na kojima su ostvarivani niski prinosi («marginalna tla» - u ekonomskoj terminologiji). Nazadak u prinosima (stočnih žita i industrijskih kultura), koji se dogodio u devedesetim godinama, posljedica je tehnološkog zaostajanja: smanjene upotrebe mineralnih gnojiva⁴ i sporijeg pritoka mehanizacije, ali u značajnoj mjeri i izostanka racionalizacije proizvodnje (koja bi osigurala niže troškove proizvodnje po jedinici proizvodnje). Otvaranje hrvatskog tržišta poljoprivrednih proizvoda inozemnoj konkurenciji (koje se zbilo pri kraju 20. i početkom 21. stoljeća kod voća i povrća, ali se sve više osjeća i kod mesa, mlijeka, šećera, ulja, vina i drugih proizvoda) zaoštrilo je pitanje visokih troškova proizvodnje. Agrarna politika nije adekvatno reagirala (unatoč srazmjerno značajnih sredstava koja su se u proračunu izdvajala za poljoprivredu), pa je sve veći broj proizvođača ili ulazio u gubitke ili nalazio da mu je najpovoljnije odustati od proizvodnje. Taj proces nije

³ Ostvareno visoko povećanje prinosa ne bismo smjeli precijeniti. Potkraj devedesetih godina (1997-9) prinosi meke pšenice u Njemačkoj premašili su 7,1 tonu, u Francuskoj su bili 7,2 tone, a u Španjolskoj 5,8 tona (što je za dvije trećine više nego u nas!). Kod kukuruza glavni svjetski proizvođač - USA - ostvario je prinos od 8,3 tone po hektaru (na 25 milijuna hektara!), a toliko je imala i Francuska. Njemačka je tada ostvarila 8,6 tona, a Španjolska 9,1 tonu (sve je to oko 60% više od prinosa u nas!) Razlike u prinosima kod šećerne repe nešto su manje – jer te zemlje ostvaruju između 51 i 72 tona po hektaru (takode u trogodišnjem periodu 1997-9).

⁴ Ukupna potrošnja mineralnih gnojiva iznosila je u Hrvatskoj krajem sedamdesetih godina (1977-9) 88 tisuća tona aktivne tvari (N+P₂O₅+K₂O); deset godina kasnije (prosjeck 1987-9) iznosi 149 tisuća (povećanje od 69% za deset godina!), da bi krajem devedesetih (1997-9) pala na svega 58.000 tona. No ni na tome se nazadak nije zaustavio, pa je potrošnja na početku 21. stoljeća (2000-2) iznosila svega 56.000 tona, odnosno svega oko trećine postignute krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. (Statistički ljetopisi, različita godišta)

završen: protesti seljaka zbog visine otkupnih cijena pšenice i/ili prihvatanja «pravila igre» WTO-a i EU samo su vanjske manifestacije duboke strukturne krize proizvodnje u kojoj se nalazi hrvatska poljoprivreda. I koja bi se mogla produbljivati, ako se ne nađu pravodobno sredstva za njenu postupnu eliminaciju!!

Kriza je naročito izražena u stočarstvu. Prvo ćemo upozoriti na brojno stanje stoke (tablica 6). Iz tih podataka proizlazi da se iz hrvatskog stočarstva gotovo u potpunosti izgubilo *konjarstvo*: mehanizacija poljoprivrednih radova istisla je konja kao vučnu snagu, pa Hrvatska danas ima svega 3% broja konja, kojeg je imala u prvoj polovici 20. stoljeća. Težak je gubitak zabilježilo i *govedarstvo*, koje danas raspolaže s tek oko dvije petine grla, koje je imalo 1911. ili 1939. godine. Opadanje broja goveda započinje u sedamdesetim godinama, pa je broj goveda smanjen za jednu petinu do kraja osamdesetih. Iznimne gubitke doživjelo je govedarstvo za Domovinskog rata, no podaci govore da se broj goveda smanjuje i nakon 1995. godine. Toliko smanjenje broja goveda indikatori su i smanjenog ulaganja proizvođača u poljoprivredu (nije slučajno da riječ blago u nas označava i stoku i bogatstvo!!), ali i pokazatelj lošeg iskorišćavanja kapaciteta u poljoprivredi (izgrađene staje čuvale su 1975. godine oko 1,250.000 komada krupne stoke, sada ispod 500.000, pa bi se na osnovu toga moglo zaključiti da se koristi svega dvije petine izgrađenih kapaciteta!!), što djeluje na visinu troškova proizvodnje (amortizacija je konstantni trošak, nezavisno o ostvarenoj proizvodnji), smanjujući konkurentnu poziciju domaćih proizvođača (na svjetskom, a sve više i domaćem tržištu).

Tablica 6: Brojno stanje stoke u Hrvatskoj, 1911-2003

Popis/procjena	Konja	Goveda	Svinja	Ovaca i koza	Peradi
1911	338	1.268	1.117	2.164	(3.800)
1921	318	1.206	821	1.534	3.848
1939	358	1.109	1.197	1.800	5.500
1945	241	722	544	960	2.825
1975	209	1.040	1.749	860	12.555
1989	42	823	1.655	743*	16.458
1995	21	494	1.175	453*	12.024
2000	11	427	1.233	528*	11.256
2003(1)	9	444	1.347	587*	11.778
2003**	(10)	489	1.925	972	15.989

* Samo ovce

** Popis poljoprivrede 2003.

(1) Priopćenje Državnog zavoda za statistiku od 5. lipnja 2003., broj 1.1.11.

Izvori: kao u tablici 2.

Hrvatsko je govedarstvo bilo značajnim dijelom u 20. stoljeću okrenuto prema stranim tržištima. Uoči I. svjetskog rata (petogodište 1905-9) Hrvatska i Slavonija izvozile su prosječno godišnje 152.000 živa goveda i teladi, s težinom od oko 35.000 tona žive vage. Bio je to najvažniji izvozni proizvod ondašnje Hrvatske. Ta se tradicija dugo održala, pa je tako Hrvatska sredinom šezdesetih godina izvozila oko 45.000 tona goveđeg mesa (tzv. «baby-beef») na tržišta pretežito zapadne Europe (Italije prvenstveno, ali i Engleske!), ali u isto vrijeme osiguravajući i značajno povećane isporuke domaćem tržištu. U devedesetim godinama, zbog smanjenog broja goveda, Hrvatska je prisiljena uvoziti goveđe meso unatoč smanjenoj potrošnji goveđeg mesa u zemlji. Kriza govedarstva odražava se i u proizvodnji mlijeka (vidi tablicu 7.). Proizvodnja se mlijeka smanjila za trećinu (između petogodišta 1985-9. i 2000-3.), pa je Hrvatska prisiljena uvoziti velike količine i mlijeka i mliječnih prerađevina.

Svinjarstvo je slabije zahvaćeno krizom poljoprivrede: dijelom zbog toga što je još uvijek u značajnom dijelu prirodno po karakteru proizvodnje (proizvodnja za potrebe obitelji proizvođača; nadalje, jedan dio se proizvodnje temelji na ostacima hrane u kućanstvu, što je svojevrsni oblik štednje – kako je to davno zapisao A. Smith). No i tu je fond svinja smanjen za oko 20% (1989:2003), pa se i svinjske polutke sve češće uvoze.

Ovčarstvo i kozarstvo, grane tradicionalno temeljene na pašnjačkom gospodarenju, pokazuju dugoročnu tendenciju smanjivanja broja grla, pa danas raspolazemo samo s trećinom broja stoke sitnog zuba s kojima je raspolagala hrvatska poljoprivreda na početku stoljeća. Pri tome se značajno promijenio i karakter proizvodnje: rijetko se muzu ovce, vuna više nije značajniji novčani prihod, pa rentabilitet osigurava prodaja janjadi i kozlića. To, međutim, s obzirom na veličinu stada kod pojedinog proizvođača ne osigurava proizvođaču adekvatni dohodak.

Peradarstvo pokazuje izniman uspon tijekom 20. stoljeća, što valja dovesti u vezu s novim načinom uzgoja peradi (tov pilića – brojlera - i farme jaja). Broj se peradi učetverostručio (između 1911. i 1985. godine), no nakon 1985. dolazi do stagnacije i broja peradi i proizvodnje. To valja povezati s gubitkom negdašnjih tržišta (i za jaja i za meso peradi). Peradi je godine 2003. bilo za 30% manje nego 1989. godine!⁵

Na kraju, tu je i stočna proizvodnja (u tablici 8). Iz nje proizlazi da se je proizvodnja mesa brzo povećavala sve do petogodišta 1980-4, kad se primakla brojci od 280.000 tona; od tog doba ona nazaduje, pri čemu je najveći pad ostvaren u proizvodnji goveđeg i ovčjeg mesa (što je povezano s tendencijama u broju stoke, o čemu smo ranije govorili). Nagli napredak u proizvodnji mlijeka (proizvodnja se utrostručila do

⁵ Sve postotke pada računam prema procjenama broja stoke iz siječnja 2003., a ne prema podacima popisa poljoprivrede, koji je vršen u vrijeme sezonskog uspona broja stoke.

petogodišta 1980-4) bio je tada zaustavljen, a početkom 21. stoljeća iznosi samo 65% proizvodnje s kraja osamdesetih. Nešto je sporiji pad u proizvodnji jaja (za oko 20%).

Tablica 7: Stočna proizvodnja u Hrvatskoj, 1900-2003

Petogodište	Proizvodnja mesa (u tisućama tona)						Jaja (mil.kom.)
	Ukupno	U tome:				Mlijeka	
		Goveđe	Svinjsko	Peradi	Ovaca		
1900-4	78,2	28,6	29,6	9,0	10,8	340	210
1935-9	105,2	31,1	47,8	15,4	10,8	510	330
1985-9	277,9	55,3	130,3	86,3	6,0	994	1.065
1995-9	185,5	31,9	85,5	61,3	3,8	611	832
2000-3	200,8	35,6	87,2	71,7	6,3	649	799

Kretanja u stočarskoj proizvodnji govore da su se u prvih osamdesetak godina 20. stoljeća poljoprivrednici Hrvatske orijentali prema rastućoj tražnji (u zemlji i inozemstvu) za stočarskim proizvodima. Opadanje standarda stanovništva u zadnjih petnaestak godina (izraženog brutto-domaćim proizvodom po stanovniku) smanjilo je domaću potražnju za proizvodima višeg standarda ishrane, a na inozemnim se tržištima, pak, zaoštrila konkurentna borba, iz koje su se domaći proizvođači (zbog visokih troškova proizvodnje, ali i prelevmana i drugih oblika zaštite proizvodnje u EU) morali povući. Tada su i na domaće tržište stigli inozemni proizvođači (i mesa i mlijeka) koji su bili u stanju nižim cijenama podmiriti domaću tražnju. To je potenciralo ne samo krizu poljoprivredne proizvodnje, već i dohotka poljoprivrednika (koji se i apsolutno i relativno smanjivao u devedesetim godinama).

Nazadak, a onda spori oporavak poljoprivredne proizvodnje uzrokovali su rastući deficit prehrambenih i poljoprivrednih proizvoda u trgovinskoj bilanci Hrvatske u zadnjih petnaestak godina, što je još više otežavalo nezavidno stanje hrvatske platne bilance. U tablici 8. daju se osnovni podaci, grupirani u trogodišnje prosjeke (kako bi se i ovdje izbjegle godišnje oscilacije - zbog dobrih ili loših godina u proizvodnji). Napominjemo da u ovu bilancu nije uključena vrijednost uvoza tekstilnih vlakana poljoprivrednog porijekla (pamuka i vune), čije bi uključivanje još više pogoršalo ovu nezavidnu sliku.

Iz tablice proizlazi da se vrijednost izvoza poljoprivrednih proizvoda između trogodišta 1988-90 i 2001-3 povećala za 83%, dok se uvoz povećao za 102%⁶ (sve za razdoblje 2001-3 prema 1988-90), pa se stoga deficit poljoprivredno-prehrambenih

⁶ Tolika su povećanja dijelom posljedica deprecijacije dolara, ali kako se to odnosi i na izvoz i na uvoz, to je taj čimbenik neutralan na rezultat.

proizvoda povećao sa 157 na 377 milijuna dolara, sa tendencijom daljnjeg rasta. (u 2003. godini deficit je bio na ovoj stavci 405 milijuna dolara!!) Na svim ovim stavkama standardne međunarodne trgovinske klasifikacije hrvatska je poljoprivreda u deficitu, s iznimkom stavke “pića i duhan”, gdje još uvijek ostvarujemo pozitivan rezultat.

Tablica 8: Izvoz-uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, Hrvatska 1988-2003.

	Prosječno godišnje milijuna dolara u razdoblju		
	1988-1990	1998-2000	2001-2003
A. Izvoz			
Hrana	295	317	425
Piće i duhan	16	108	139
Ulja i masnoće	3	10	11
Ukupno	314	435	575
B. Uvoz			
Hrana	439	577	829
Piće i duhan	15	65	92
Ulja i masnoće	17	21	31
UKUPNO	471	668	952
C. Saldo trgovinske bilance poljoprivrednih proizvoda:			
Hrana	-144	-260	-404
Piće i duhan	+1	+43	+47
Ulja i masnoće	-14	-11	-20
UKUPNO	-157	-233	-377

Izvori: Statistički godišnjaci i Ljetopisi Hrvatske, različita godišta; za 2003. godinu: Priopćenje državnog zavoda za statistiku od 4.02.2004.

Nema potrebe ove činjenice dalje elaborirati. Istaknimo samo plauzibilan zaključak: poljoprivreda zbog svog sporog razvoja otežava stanje hrvatske platne bilance, potencirajući tegobe s otplatom dospjelih obaveza prema inozemstvu, unatoč povoljnim uvjetima za vlastiti razvoj.⁷ To se stanje mora što prije sanirati.

Zaključujući ovaj pregled ostvarenog napretka poljoprivrede tijekom 20. stoljeća valja istaći:

⁷ Do ovog stanja dolazi unatoč smanjenoj potrošnji prehrambenih proizvoda po stanovniku u nas. Prema podacima FAO (The State of Food and Agriculture 2000, Rome 2001, p. 212) u tranzicijskim zemljama Istočne Europe smanjila se prosječna dnevna potrošnja kalorija po stanovniku sa 3.380 (kcal/dnevno u 1988-90) na 2.780 kcal u godinama 1995-7 (-18%!!). Za Hrvatsku ne raspoložemo takvim podacima, ali su tendencije vjerojatno iste (iako ne u tolikom omjeru). Ističem taj pad u istočno-europskim tranzicijskim ekonomijama stoga što će se on morati nadoknaditi, što još u većoj mjeri potencira zadaće, koje stoje pred (i) hrvatskom poljoprivredom.

- ostvareni je značajni napredak proizvodnje, unatoč smanjivanju obrađenih površina;
- smanjivanje korišćenih površina bila je kompenzirano povećanjem prinosa po jedinici površine;
- izniman je i napredak u proizvodnosti rada: danas aktivni poljoprivrednik postiže 11 puta veću proizvodnju nego što su je ostvarivali njegovi djedovi na početku XX. stoljeća. Danas gotovo utrostručenu poljoprivrednu proizvodnju ostvaruje jedna petina aktivnih poljoprivrednika s početka dvadesetog stoljeća. Usvojena je nova tehnologija proizvodnje (s mehanizacijom, kemizacijom, novim sjemenjem i drugim elementima «zelene revolucije»), što je omogućilo toliko povećanje proizvodnosti. Taj je napredak, međutim, bio usporen nakon osamdesetih godina prošlog stoljeća i to stanje traje do danas.

3. Dugoročni uzroci stagnaciji proizvodnje

Ostvareni napredak nije bio *popraćen poboljšicama u strukturi zemljišnog posjeda*. Hrvatska je bila i ostala tijekom cijelog XX. stoljeća poljoprivreda sitnog posjeda. Agrarne reforme nakon I. i II. svjetskog rata, zajedno sa diobama posjeda, uvećale su broj poljoprivrednih gospodarstava (vidi podatke u tablici 10.) i još više parcelizirale zemljište. Došlo je do “pulverizacije” posjeda, kako je to pisao pedesetih godina istaknuti agrarni ekonomist M. Mirković. Formiranje poljoprivrednih kombinata (nakon propasti «kolektivizacije» putem seljačkih radnih zadruga u godinama 1947-1953) značajno je poboljšalo ekonomiku korištenja zemljišta, ali svega na 23% oraničnih površina (u 1989.). Napredak u stvaranju racionalnih ekonomskih jedinica zakočen je nakon 1990. godine: jedan dio zemljišta vraća se seljačkom posjedu, a i privatizacija nerijetko je išla u tom pravcu. Zbog toga je prosječna veličina poljoprivrednog posjeda bila i ostala malena (kretala se u cijelom XX. stoljeću između 3,4 i 4,1 hektara po posjedu), što je bilo u suprotnosti s povećanjem prosječne površine gospodarstava u drugim razvijenim zemljama (jednako u Danskoj i Francuskoj, kao i u USA i Kanadi)⁸. Kako je uglavnom izostalo i ukрупnjavanje proizvodnje u stočarstvu (primjerice sa stvaranjem velikih mliječnih farmi ili tovilišta svinja), to je Hrvatska gubila priključak na u svijetu postojeću tendencija snižavanja troškova proizvodnje po jedinici proizvodnje. Domaći su proizvodi postajali (relativno) sve skuplji u odnosu na svjetske cijene. U uvjetima globalizacije svjetskog gospodarstva, sa smanjivanjem carinske zaštite (WTO je samo izraz tog procesa) Hrvatska je gubila tijekom XX. stoljeća negdašnje značajke agrarno-izvozne zemlje, pa je *sve više postajala agrarno-uvozna* sa značajnim deficitom u trgovinskoj bilanci na stavkama uvoza poljoprivrednih proizvoda.

⁸ O tome sam pisao u studijama: “Promjene u strukturi poljoprivrede USA” i “Pretvorba zapadno-europskog seljačkog gospodarstva u farmerski tip proizvodnje; Zbornik “Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj”, vol. I & II, Zagreb 1992.

Tablica 9: Poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj 1895-2003.

Godina	Broj poljop. gospodarstava (000)	Obradiva površina** (000 ha)	Prosječno po posjedu ha obradive površine	
			Ukupno	Seljačka
1895.*	522	2.154	4,1	..
1931.	566	2.206	3,9	3,7
1960.	653	2.227	3,4	3,1
1981.	569	2.070	3,6	2,9
1991.	534	2.034	3,8	3,0
2003.***	450	1.064	2,4	1,9

* Hrvatska i Slavonija – popis 1895. Istra i Dalmacija 1902.

** sa livadama

*** Popis poljoprivrede 2003.

Rješavanje tog legata XX. stoljeća postaje imperativ u prvim decenijama XXI. stoljeća, pogotovo radi pristupa Europskoj uniji. Treba brzo stvoriti sinhroniziranim strukturnim mjerama, ekonomski održivo poljoprivredno gospodarstvo. Sadašnja veličina prosječnog hrvatskog poljoprivrednog gospodarstva nije u stanju osigurati poljoprivrednoj obitelji puno zaposlenje, niti odgovarajući dohodak.⁹ To je dugoročni proces, koji će trajati decenijama (u Europi i USA odvija se ubrzano tijekom zadnjih pedeset godina), a za koji je neophodno stvoriti (jer ih nemamo) sustav mehanizama (od poljoprivredno-savjetodavne službe, preko privilegiranih poljoprivrednih kredita za povećanje posjeda do izobrazbe ljudi). Ne treba nikad smesti s uma da su stvaraoci Europske unije prije više od 40 godina poljoprivredu smatrali najslabijom stavkom europskog gospodarstva, pa su stoga tijekom protekla 4 decenija najmanje polovicu budžeta Europske unije namijenili podržavanju postojeće poljoprivredne proizvodnje i strukturnim mjerama koje su osiguravale poboljšice te strukture. I kod nas će to biti neminovno!! Ali, u mnogo kraćem razdoblju, ako želimo iskoristiti potencijale, koje tu imamo.

⁹ Koristeći brojne strukturne mjere, zemlje Europske Unije uspjele su povećati veličinu svog prosječnog gospodarstva između 1950. i 1995. godine u slijedećim proporcijama: Danska sa 17 na 40 ha; Francuska sa 14 na 42 ha; Njemačka sa 8 na 24; Italija sa 5 na 11 itd. Recimo da najveći svjetski proizvođači hrane imaju mnogo veću prosječnu veličinu farme: USA 190 hektara, a Kanada čak 295 ha (sve podaci iz godine 1995.). Nema potrebe isticati kako farmeri i seljaci i na tim svojim, mnogo većim posjedima jedva uspijevaju ostvarivati «prosječni» osobni dohodak kvalificiranog radnika u tim zemljama. A kako je to teško, ili čak nemoguće, ostvariti na našem «prosječnom» posjedu. (vidi V. Stipetić u radovima iz 1992. godine)

4. Kako rješavati teškoće hrvatske poljoprivrede?

Počet ćemo sa privatizacijom i okrupnjavanjem posjeda seljaka. I na jednom i na drugom planu malo se uradilo u posljednjih desetak godina, unatoč činjenici i ocjeni inozemnih financijskih stručnjaka kako je cijena zemljišta u Hrvatskoj niska. To je u skladu s poznatom ekonomskom maksimom da je cijena zemljišta kapitalizirana ostvarivana zemljišna renta. A ona je, iz poznatih razloga, u nas trajno niska, pa je takva i cijena zemljišta. U naslijeđenim podacima o vrijednosti poljoprivrednih dobara, iskazuje se vrijednost zemljišta kao marginalna stavka, što je naslijeđe bivšeg sustava.

Uz skromni interes seljaka za kupovinom zemljišta, postoji interes inozemnih ulagača za kupovinom tog sada (jeftinog) segmenta nacionalne imovine. U tom pogledu Hrvatska nije iznimka: zbog istog razloga takvi zahtjevi postoje i prema poljoprivrednom zemljištu u Poljskoj, Mađarskoj i drugim tranzicijskim zemljama. Neke od tih zemalja, sukobljavajući se žestoko s ekonomskim postulatima EU, odlučile su privremeno zadržati zabranu prodaje poljoprivrednog zemljišta stranom kapitalu. Nakon dugih pregovora u Europskoj uniji to je bilo i prihvaćeno, pa je tako Poljskoj dozvoljeno da zadrži zabranu prodaje poljoprivrednih zemljišta inozemnim kupcima do 2013. godine, kada bi se izjednačile poljoprivredne subvencije u cijeloj EU (znači u novoprimitivnim članicama s onima, koje daje EU petnaestorici), pa bi se vjerojatno time i povećale cijene zemljišta do nivoa, koji bi bile prihvatljivije.

Dok je otvorena dilema tko može ući u posjed krupnih poljoprivrednih jedinica, još je više nejasnoća pri proširenju posjeda individualnih gospodarstava. Republički, županijski i općinski organi drže da je to stvar samih proizvođača, a ni banke nisu u tome aktivnije. Dominantan je *laissez-faire* svjetonazor, koji je u modernoj agrarnoj politici davno napušten. Kao da su nepoznati agrarnoj politici primjeri aktivne državne politike u okrupnjavanju poljoprivrednih posjeda (klasičan je slučaj Švedske, koja već četrdesetak godina provodi aktivnu državnu politiku proširenja površina) ili Nizozemske (koja na polderima izgrađuje gospodarstva optimalne veličine i onda ih na licitaciji prodaje najkompetentnijem kupcu – u pravilu onom s poljoprivrednim obrazovanjem i kapitalom).

Osnovno je pitanje hrvatske poljoprivrede stoga, kako tijekom idućeg razdoblja što brže *stvoriti ekonomski održivo poljoprivredno gospodarstvo*. To je dugoročna politika, koja traži teorijski odgovor i praktičnu politiku iza tog. Samo tako možemo postupno izvlačiti poljoprivredu iz krize u kojoj se ona danas nalazi.

Prvo pitanje, koje se postavlja, jeste što je danas «ekonomski održivo gospodarstvo». Ekonomska znanost na to odgovara da je to u razvijenim zemljama ono gospodarstvo, koje je u stanju osigurati poljoprivredniku čisti dohodak jednak onom što ga ostvaruje radnik u nepoljoprivrednim djelatnostima. Kakvo je stanje u pogledu toga u Hrvatskoj danas?

U cijeloj Hrvatskoj, na osnovu podataka poljoprivrednog popisa iz 2003. godine, imamo svega oko 21.000 poljoprivrednih individualnih gospodarstava s posjedom većim od 10 hektara, dok ih je s posjedom manjim od 3 hektara čak 340.000. Računajući na dobre slavonske prinose (5 tona pšenice po hektaru i 8 tona kukuruza) žitno gospodarstvo s 10 ha oranice, može računati na proizvodnju od 25 tona pšenice i 40 tona kukuruza, što daje ukupni prihod od oko 7.000 US dolara (po sadašnjim svjetskim cijenama). Tim iznosom proizvođač valja platiti troškove mehanizacije, sjeme, mineralna gnojiva, sredstva za zaštitu bilja i druge troškove (barem 50% ukupna prihoda). Time se godišnji prihod takvog – za naše prilike velikog - žitnog proizvođača kreće tek oko dvadesetak tisuća kuna, što je tek dvije petine prihoda što ga ostvaruje prosječni hrvatski radnik. Pri tome to je neto-prihod zaposlenog, dok seljak iz ostvarenog prihoda još mora platiti zdravstveno i mirovinsko osiguranje te (teorijski) i PDV. Kad je takva situacija na, za naše prilike, velikim gospodarstvima, lako je predočiti dohodovno stanje na manjim gospodarstvima. Bez socijalnih pomoći, od mirovina ili drugih izvora, ugrožen je i egzistenčni minimum većine ljudi na tim gospodarstvima. Na posjedu takve površine, međutim, moguće je ostvariti nešto veći dohodak proizvođača kod grožđa, voća, povrća i nekih industrijskih kultura, ali još uvijek je to na donjoj granici održivog posjeda poljoprivrednika.

*Novija europska agrarno-ekonomska istraživanja*¹⁰ postavila su donju granicu održivog ratarskog posjeda u umjerenj klimatskoj zoni na 40-50 hektara, što je za mnoge naše seljake udaljenost koja se mjeri svjetlosnim godinama. Smatra se da je donja granica mliječnog stada za održivo gospodarstvo u Europi danas 50 krava, u USA 90; a ona se stalno pomiče na više, što uz višu muznost uzrokuje tendenciju smanjivanja troškova proizvodnje mlijeka. Jasno je da te inozemne rezultate ne možemo «prenijeti» u naše podneblje (klimatsko i ekonomsko), bez adaptacije našim uvjetima.

No na tom se malo radi u nas. Kad banke odobravaju kredite poljoprivrednicima, nerijetko podržavaju «jeftina» suboptimalna rješenja, koja onda opterećuju nosioce kredita u tolikoj mjeri, da malobrojni primjeri uživaoca kredita ponekad postaju kontraproduktivni u ruralnim sredinama. To, međutim, nije samo rezultanta «kratkovidnosti» bankarstva, već i nedostatnog rada na analizi ekonomike domaćeg poljoprivrednog gospodarstva. Rezultati u drugim zemljama, koji su izrastali u drugčijim društveno-ekonomskim uvjetima, ne mogu se jednostavno transplantirati u naše prilike. Valja tražiti i odgovarajuću izobrazbu poljoprivrednika, olakšati uvjete za dobijanje poljoprivrednih kredita i dati garancije u pogledu preuzimanja proizvoda. To je složen, kompleksni posao na kome moraju zajednički raditi znanstveni instituti, poljoprivredni fakulteti, poljoprivredno-savjetodavne i druge stručne službe, zajedno sa državnim aparatom (koji ne gubi svoju ulogu u tržišnom gospodarstvu kad je u pitanju poljoprivreda) i drugim faktorima.

¹⁰ Prema FAO: Lessons from the past 50 Years, Rome 2001.

Radi sagledavanja, koji sve zadaci stoje pred hrvatskom poljoprivredom, iznijet ću nekoliko natuknica o napretku u poljoprivredi u Europskoj Uniji, s kojom ćemo imati zajedničko tržište.

U drugoj polovici 20. stoljeća zbile su se u velikom dijelu svijeta značajne *promjene u organizaciji poljoprivredne proizvodnje*. Evo kako to opisuje organizacija FAO u svojim «poukama poljoprivrednog razvoja u posljednjih 50 godina». ¹¹ «U razvijenim zemljama u pedesetim godinama dvadesetog stoljeća bila su uobičajena poljoprivredna gospodarstva, u kojima je bilo tek nekoliko hektara po zaposlenom; to su bila mješovita naturalna gospodarstva, sa ratarskom i stočarskom proizvodnjom, koja su koristila stočnu vučnu snagu i proizvodila najveći dio potrebne hrane za se i za stoku: gospodarstvo je proizvodilo na tom malom posjedu za se i sjeme i gnojivo. I zato je iznimno važno izvući pouku o načinu transformacije tih brojnih malih gospodarstava u malobrojne, specijalizirane proizvodne jedinice, koje danas obrađuju desetine, pa i stotine hektara po zaposlenom, nabavljaju ogromne strojeve, koriste velike inpute od drugih proizvođača, a pojavljuju se kao prodavači sve svoje proizvodnje, gotovo u cjelosti».

Odgovor kog FAO daje, morao bi biti zakon i za nas, glasi: «Ta velika transformacija nije provedena preko noći. Zbila se *postupna transformacija*, usklađena s napretkom industrijalizacije, tehnologijom proizvodnje, sredstava za transport i komunikacije. Uporedo s time je išlo i *proširenje i kapitalizacija* sve manjeg broja specijaliziranih poljoprivrednih gospodarstava».

Ovdje ne mislimo ponavljati cjelokupnu analizu, koju je FAO dao u pogledu komponenti te transformacije. Istaći ću samo da je FAO izračunao da uz suvremenu mehanizaciju poljoprivredni radnik u razvijenim zemljama danas obrađuje u *prosjeku* više od 200 hektara žita, ostvarujući godišnju proizvodnju od blizu 2000 tona žita po radniku. Slični račun za govedarstvo kazuje da je u pedesetim godinama prosječni poljoprivrednik, mužući ručno, mogao držati 12 krava. Taj se broj krava po zaposlenom stalno povećavao: s uvođenjem prijenosna stroja za mužnju na 24 krave; sa stalnim stajalištem za krave i hladnjačom za mlijeko to se podiglo na 100 krava, da bi se danas, s automatiziranom mužnjom mlijeka, jedan radnik mogao brinuti za čak 200 krava. ¹²

Početak 20. stoljeća, prosječna francuska krava davala je manje od 2000 litara mlijeka godišnje, da bi prosječna muznost pod kraj stoljeća dosegla 5.600 litara. U USA 10 milijuna muznih krava daje u prosjeku više od 6000 litara mlijeka. Još su veći skokovi ostvareni u prinosima. U Francuskoj su, primjerice, u tih pedeset godina

¹¹ Lessons from the past 50 years, FAO: The State of Food and Agriculture 2000, Rome 2001., p. 179-181.

¹² Impresivni su rezultati i u pogledu ekonomike proizvodnje: na početku 20. stoljeća prosječna je krava u Europi davala godišnje 2000 litara mlijeka, uz dnevnu potrošnju od 15 kg sijena. Danas krava s 10000 mlijeka godišnje troši 5 kg sijena i 15 kg stočne hrane dnevno, čime su troškovi ishrane po litri mlijeka svedeni na trećinu negdašnjih!!

prosječni prinosi pšenice porasli sa 1800 kg/ha na 7100 kg/ha, pri čemu je glavni čimbenik bilo povećana upotreba mineralnih gnojiva (sa 45 na 250 kg čistih hranjiva), ali uz nove visokoprosne sorte pšenice (selekcija!!).

Sve te naprijed skicirane činjenice, došle su kao posljedica visokih ulaganja u novu tehnologiju poljoprivredne proizvodnje (od mehanizacije preko mineralnih gnojiva, do staja i drugih skupih stavaka). To traži velike investicije,¹³ koje su seljaci uglavnom postizali koristeći kredite kog su im davale najčešće poljoprivredne banke (hipotekarni kredit je glavni kreditni oblik pri tome). Stvorena je *kapitalom intenzivna poljoprivreda*.

Ovaj kratki zapis o napretku ostvarenom u zemljama EU ima samo za cilj da ukaže u kojoj mjeri – s kojim hendikepima – hrvatski agrar ulazi u Europsku uniju. Velik broj poljoprivrednih poduzeća i kombinata opterećen je obavezama po davno preuzetim kreditima, koji svojom visokom kamatom ostavljaju malo prostora i za isplatu osobnih dohodaka, a da se i ne govori o investicijama, kojima bi se sustiglo tehnološki i ekonomski izmakle konkurente. Tu je i problem neisplaćenih plaća, otpremnina u slučaju otpuštanja radnika, kao i drugih obaveza. Još je teže stanje s individualnim poljoprivrednim gospodarstvima, kod kojih je zaostatak pred sutrašnjom konkurencijom daleko veći. U tim uvjetima, integracija u globalno tržište EU može postati i opasnost ako ne bude pravodobno korigirana odgovarajućim potezima bankarskog sustava i državne politike.

Osnovni je problem hrvatske, a posebno slavonske poljoprivrede (jednako one u kombinatima, kao i individualnih poljoprivrednika) *nedostatak kapitala potrebnog za stvaranje efikasne, ekonomski održive proizvodnje*. Ističemo ovu činjenicu i stoga što se zbog iznimno brzog napretka svjetske poljoprivredne proizvodnje, u uvjetima globalizacije, svjetske cijene poljoprivrednih proizvoda nalaze na niskom nivou, pa «škare cijena» već dugo idu na štetu poljoprivrede.¹⁴ To je posebno slučaj kod onih zemalja proizvođača, koji dugo zadržavaju tradicionalne (skupe) načine proizvodnje. Niske su cijene poljoprivrednih proizvoda na svjetskom tržištu doduše olakšale dostupnost hrane (gradskim) potrošačima povećavajući tražnju za njima, ali su u svijetu uzrokovale osiromašavanje, pa čak i «ekonomsku izolaciju širokih slojeva seljačkog poljoprivrednog stanovništva u svijetu».¹⁵ Naročito onog dijela poljoprivrednika, koji proizvodi koristeći negdašnje metode poljoprivredne proizvodnje. Fenomen, kog promatramo u ruralnoj Hrvatskoj nije stoga specifičan za nas, on je samo dio šireg svjetskog ekonomskog procesa, koji je, kako to kažu

¹³ Prema istraživanjima, provedenim u Zapadnoj Europi, potreban je fiksni kapital na žitnoj farmi s 200 ha od oko 300.000 US \$, na što valja dodati i troškove za obrtna sredstva. Na takvoj se farmi (nakon odbitka amortizacije, troškova predujmljenog kapitala i pokrića tekućih troškova), moglo postići dohodak od blizu 50.000 \$ godišnje. Potreban kapital za mliječnu farmu je još veći, a dohodak je gotovo isti.

¹⁴ Prema podacima, koje donosi londonski Economist, 12. listopada 2004. godine dolarski indeks hrane na svjetskom tržištu iznosio je 78,9 poena (1995=100), dok su industrijski proizvodi bili na nivou 100,0.

¹⁵ FAO: The State of Food and Agriculture, Rome 2001, p. 195.

stručnjaci Ujedinjenih naroda, «povećao i proširio disparitet dohodak unutar zemalja, dovodeći (seljake – op. V.S.) do nivoa masovnog siromaštva».¹⁶ Tako su seljaci u brojnim zemljama postali osjetljiva socijalna kategorija, kojoj nerijetko nisu bile dostatne poduzimane mjere strukturne prilagodbe i politika stabilizacije.

Kako će se tijekom idućih decenija nastaviti s procesom liberalizacije svjetske trgovine poljoprivrednim proizvodima (dakako, ne samo s njima!!) to bi se stanje sa siromašnim seljacima u ruralnim područjima (Slavonije i drugih regija Hrvatske) moglo i zaoštriti. U tim uvjetima valja očekivati još veći bijeg sa sela i daljnje zapuštanje obrade tla; dohoci poljoprivrednika i dalje će zaostajati za onima van poljoprivrede, pa će spor rast kupovne snage ruralnih područja usporavati rast čitave ekonomije.¹⁷

Taj globalni problem nije mimoišao Hrvatsku: on je prisutan trajno u ruralnim područjima, koja se svake godine bore da «uhvate kraj s krajem»; osiromašeni seljaci pridružuju se i borbi komercijalnih seljaka za više otkupne cijene (pšenice ili kukuruza), koje se manifestiraju blokadama cesta i drugim izrazima nezadovoljstva sa stanjem poljoprivrednih proizvođača. Pravi odgovor na to ozbiljno agrarno-ekonomsko pitanje može dati samo dugoročna agrarna politika, koja će uhvatiti «bika za rogove». Ne radi se o donošenju deklaracija s dalekim vizijama budućnosti, već o praktičnoj gospodarskoj politici prema tom iznimno značajnom segmentu hrvatskog i, posebno, slavonskog gospodarstva.

Što nam je činiti?? Kako smo već prije istakli, hrvatska poljoprivreda urgentno traži povećanje investicija u poljoprivredu, kako bi ona obnovila konkurentnu sposobnost na zajedničkom (Europske unije) i globalnom tržištu. Te su investicije za poljoprivredu dvojake.

Prvo valja raspraviti državne investicije u poljoprivrednu infrastrukturu. Stotinama već godina javni je sektor nosilac investicija u velike sustave navodnjavanja (prisjetimo se isušivanja zemljišta u Nizozemskoj; kanala u Francuskoj, TVA u USA; navodnjavanja u suvremenoj Španjolskoj, Kini, Indiji itd.), ali i u poljoprivredne škole (Danska ih je osnovala prije dvije stotine godina i smatra ih i danas glavnim čimbenikom iznimnog napretka tamošnje poljoprivrede; isto su tako USA izgradile sustav besplatnog poljoprivrednog obrazovanja, kog i danas tamošnje države uredno podržavaju), poljoprivredne eksperimentalne stanice, poljoprivrednu savjetodavnu

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Krik, kog upućuju svjetski eksperti, po kome je “izbavljanje seljačkog poljoprivrednog stanovništva iz bijede ne samo temeljni socijalni i humanitarni cilj, već je u isti mah i neophodnost, ako želimo da taj sektor ostvari neophodno utrostručenje proizvodnje tijekom idućih desetljeća” (FAO: Ibid., str. 196) je neophodan stoga što bi se bez ekspanzije proizvodnje u tom sektoru moglo bi se opet pojaviti svjetska prehrambena kriza, kakvu je čovječanstvo upoznalo 1973-6.

službu, poljoprivredne izložbe i desetine drugih namjena.¹⁸ I u Hrvatskoj je takva politika inaugurirana na prijelazu XIX. u XX. stoljeće po Ivi Mallinu (poljoprivredne škole, promjena pasminske slike u govedarstvu, obnova vinogradarstva, i mnoge druge akcije), s izvanrednim rezultatima u tadašnjoj proizvodnji. Ali se već stvaranjem Jugoslavije ti naponi jenjaju; za socijalističke su pak Jugoslavije bile čak ukinute mnoge poljoprivredne škole, a na javnim se poljoprivrednim investicijama malo radilo.¹⁹ Nažalost, takvu smo politiku najvećim dijelom nastavili: poljoprivredno-savjetodavna služba je kao javna djelatnost nedostatna; poljoprivredno školstvo (pogotovo ono za poljoprivrednike) tavori, a gotovo su iščezli veći, iz javnih sredstava financirani, poljoprivredi namijenjeni zahvati.

Hrvatska, primjerice, danas ima svega oko 5.000 hektara navodnjanih površina (0,3% obradive površine!!) S druge strane posjedujemo u rijekama Dravi, Savi i Dunavu ogromne količine vode, koje bilježe visoke vode tijekom ljeta (kad se topi snijeg i led u Alpama), u vrijeme kad je voda poljoprivredi najpotrebnija. Zahvatima države u posljednjih pedesetak godina danas se natapa gotovo petina obradivih površina Španjolske, desetina u Italiji i Grčkoj, a slično je i u nekim drugim europskim zemljama. Stvoreni su propisi o korištenju tih javnih zahvata (svi u sustavu navodnjavanja plaćaju vodu, koristili je ili ne) što je dovelo do stvaranja ekonomski održivih gospodarstava tamo gdje ih dotad nije bilo. Zbog visokog vodnog doprinosa, naime, poljoprivredni je proizvođač morao ili mijenjati strukturu proizvodnje (u pravcu intenzivnijih kultura, dvije žetve itd.) ili prodavati zemljište onima, koji su to znali ili htjeli činiti. Sve su razlozi zbog kojih je pouka druge polovice dvadesetog stoljeća, koju daju stručnjaci UN, nedvojben: «Institucionalne reforme u seoskom sektoru, ako nisu popraćene investicijama javnog sektora, neće proizvesti gospodarski razvoj ruralnog sektora. Rasta neće biti pasivnom politikom po kojoj treba pustiti da to «tržište sredi» *već samo aktivnom politikom javnog sektora* u kritičke javne investicije. Zato rast poljoprivrednog segmenta zahtijeva investicije javnog sektora». (podvlačili stručnjaci UN)

Naglasimo još jednom: moramo započeti s velikim infrastrukturnim zahvatima u poljoprivredu, kojih će nosilac biti država (ili regija?) U stoljetnoj raspravi o prednostima «laissez faire» politike nad državnim intervencijama, segment poljoprivrede nikad nije bio dvojbena. Država, kad je u pitanju poljoprivreda, čak i uvjetima klasičnog liberalizma igra aktivnu ulogu i u sredstvima i u mobilizaciji lokalnih vlasti u okupljanju oko velikog projekta. Ona osigurava podršku preko svog učesća u velikom infrastrukturnom zahvatu, prihvatajući i neminovne rizike; ona pruža tehničke i profesionalne stručne usluge, djelujući kao «čuvar» visokih kvaliteta traženog zahvata, osiguravajući evaluaciju i reviziju samog projekta i njegove

¹⁸ Za krivudanja i konačno formiranje uspješne agrarne politike USA vidi knjigu: Murray Benedict: Farm Policies of the United States 1790-1950.

¹⁹ Klasičan je slučaj velika investicija u kanal Dunav-Tisa-Dunav, kojom je trebalo stvoriti skraćeni riječni put, dok je navodnjavanje bilo stavljeno u treći plan.

(dugoročne) rentabilnosti. To su sve kompleksni, ali neizbježni zadaci za bilo koju državu, kojima ne može izbjeći kad su u pitanju infrastrukturni zahvati u poljoprivredi. Inozemni krediti, s državnom garancijom, mogu biti dopunski izvor nedostajućoj akumulativnoj sposobnosti poljoprivrede same (ovakve kakva je danas).

Drugi izvor podrške transformaciji poljoprivrede moraju postati već postojeći tekući izdaci državnog proračuna za poljoprivredu. Oni nisu mali i u zadnjim godinama pokazuju tendenciju apsolutnog porasta (o čemu rječito govore podaci iz tablice 10.). Podrobnija analiza, međutim, pokazuje nam da se udio sredstava za podrške u poljoprivredi u državnom proračunu sve do 1998. godine smanjivao, što je bio izraz «uvjerenja» tadašnje ekonomske politike da će tržište samo riješiti akumulirane poljoprivredne teškoće. Kako se to nije dogodilo, počinje blagi zaokret od 1999. godine na ovamo, kojima se sredstva za subvencije u poljoprivredi u proračunu povećavaju, ali je ta tendencija imala uspone i padove (vidi 2002. i 2003. godinu).

Tablica 10. Subvencije za poljoprivredu u državnom proračunu Hrvatske, 1995-2003.

Godina	Ukupno subvencije u drž. proračunu (mil. kuna)	Učešće (u %) u državnom proračunu	BDP poljoprivrede
1995.	502	1,75	6,39
6.	510	1,45	5,74
7.	570	1,43	6,02
1998.	643	1,64	6,03
9.	997	1,93	8,89
2000.	1.381	2,81	12,61
2001.	1.435	2,47	13,65
2.	1.568	2,24	12,70
3.	1.452	1,86	11,76

Izvor: Ekonomski fakultet, Studija o osnivanju Agrobanke d.d. Osijek, Zagreb 2003. Dodani novi podaci za 2002. i 2003. godinu.

Međutim, za našu analizu od većeg je značenja učešće državnih subvencija u bruto-domaćem proizvodu poljoprivrede, koje proizlazi iz iznešenih podataka u tablici 10. Taj podatak pokazuje uspon (sa 6,4 postotka u 1995. godini na 11,8% u 2003.). No da li je to razlog za trijumf?? Iz podataka londonskog *Economista* i njegove analize subvencija proizlazi da su zemlje Europske unije u zadnjih dvadesetak godina izdvajale iz svojih proračuna (EU, ali i državnih) u prosjeku nekoliko puta više za podržavanje svoje poljoprivrede. U tome se malo što

promijenilo stvaranjem WTO-a i njegovom djelatnošću. Europska je unija smanjila svoje subvencije sa 42 na 38% brutto-poljoprivredne proizvodnje tijekom promatranih 15 godina; u Japanu (koji ima s nama gotovo identičnu sitno-posjedničku posjedovnu strukturu!!) državne su poljoprivredne subvencije ostale na nivou od preko 60%(!!). Ne želimo kao uzor navoditi niti iznimno visoke subvencije za poljoprivredu Švicarske, Norveške ili Islanda, već samo konstatirati da sadašnji nivo podrške poljoprivrede preko podsticaja nije u Hrvatskoj visok, već osjetno zaostaje za nivoom, pod kojim posluju zapadno-europski proizvođači.²⁰

5. Zaključak

Zaključimo s apelom: Potreban je zaokret u politici društva prema poljoprivredi. Mnogo je vremena dosad izgubljeno u traženju «brzih» rješenja, koja očitno nisu dala željene rezultate. Značajan je broj poljoprivrednih kombinata višekratno «saniran», s nemalim sredstvima. Rezultati su bili skromni. Skori ulazak Hrvatske u Europsku uniju potencira nepripremljenost agrarnog sektora za ravnopravnu tržišnu utakmicu na budućem velikom zajedničkom tržištu. Zato je sada krajnje vrijeme za zaokret u državnoj agrarnoj politici, jer još uvijek nije prekasno.

Uz apel za učinkovitijom državnom politikom prema hrvatskoj poljoprivredi (što je, kao smo pokazali *conditio sine qua non*) neophodno je učiniti i druge korake u svezi s poljoprivredom.

Prvi je činjenica da stvaranje kapitalom intenzivne poljoprivrede (što je, vidjeli smo, značajka moderne poljoprivrede) u nas ne prati nijedna poljoprivredna banka. Modernizacija poljoprivrede u Središnjoj Europi pomagale su kreditne udruge poljoprivrednika (Reiffeisen banka je stvorena udruživanjem tih malih seoskih štedionica. Crédit Agricole u Francuskoj djeluje već više od stotinu godina i po visini uloženog kapitala druga je banka svijeta itd.) koje su premoštavale inferiornost poljoprivrednika pri zaduživanju za modernizaciju svoje proizvodnje.²¹ Te su male seoske institucije postupno izrastale, i pretvorile se u moćne bankarske kuće, koje su i dalje dio svog uvećanog kreditnog potencijala usmjeravale prema poljoprivredi. Najčešći oblik kredita, koji se daje poljoprivrednicima, je hipotekarni kredit (koji se daje za razvoj gospodarstva). No postoje i druge vrste, poput melioracionih, obrtnih, mobilijarnih, lombardnih i drugih.

²⁰ Usporedba našeg podatka (učešće subvencija brutto-domaćem proizvodu poljoprivrede – u tablici 10) nije u potpunosti komparabilna s onima, što ih daje Europska unija, ali u svakom slučaju ukazuje na iznimno velike razlike – i u pogledu potrebe za tim sredstvima (kod nas su one veće!!) i politike društva prema tom segmentu narodnog gospodarstva.

²¹ U Hrvatskoj je na početku 20. stoljeća bilo više stotina takvih seljačkih štedno-kreditnih institucija, naročito u Istri i Kvarneru (gdje ih je, po slovenačkom uzoru, razvijao biskup Mahnić). One su bile zaustavljene u razvoju dolaskom Kraljevine Jugoslavije, a praktički likvidirane u socijalističkoj. Sada ih obnavlja Zadrudni savez Hrvatske, ali bez pomoći države, a u sukobu s postojećim bankarskim sustavom.

U suvremenoj Hrvatskoj za kreditiranje poljoprivrede nemamo još uvijek posebne banke, ako izuzmemo zadružne štedionice, koje su još uvijek u povojima. Stvaranje Agrobanke, koja bi objedila ne samo klasično kreditiranje poljoprivrednih proizvođača, već i preuzela na se sprovođenje oblika državnog intervencionizma prema poljoprivredi (poticaji, razvojni projekti, kreditiranje izvoza itd.), već je zakasnilo, ali je neophodno. To uključuje u budućnosti i veze sa specijaliziranim fondovima EU, namijenjenih poljoprivrednoj proizvodnji i ruralnom razvoju. Samo takva banka mogla bi učinkovito preuzimati sredstva SAPARD-a, regionalnih fondova i drugih sredstava proračuna EU. Moramo poći od (negativnog) iskustva nama susjednih zemalja (Mađarska) koje nisu bile pripremljene za trenutak, kada su se ta sredstva uputila i prema njima, pa su propustile koristiti značajni dio bezpovratnih sredstava. Formiranje Agrobanke jedan od ključnih čimbenika buduće neophodne transformacije sada neučinkovite, nekonkurentne hrvatske poljoprivrede, koja može postati akcelerator našeg privrednog razvitka. Takva je banka u stanju osigurati jeftinije izvore financijskih sredstava u inozemstvu, a s vezama koje ima s poljoprivrednim poslovnim partnerima osigurati i zajedničko financiranje razvojnih projekata. Direktni poslovni kontakti s poljoprivrednim subjektima osigurali bi i brži transfer državnih poticajnih i drugih sredstava, smanjujući u cjelini rizičnost poslovanja. U aktivnosti Agrobanke spadala bi i organizacija davanja mikrokredita i razvoj ruralnih sredina uopće. (o čemu postoji u svjetskoj literaturi stotine iznimno značajnih radova).

Literatura

- Ekonomski fakultet (2004), *Analiza razvojnih mogućnosti regije Slavonije i uloga Agrobanke*, Zagreb 2004. (koordinator projekta prof.dr. I. Lovrinović)
- Ekonomski fakultet (2003), *Studija o osnivanju Agrobanke d.d. Osijek*, Zagreb.
- FAO: *Lessons from the past 50 Years, The State of Food and Agriculture*, Rome 2001.
- Gavazzi, M. (1993), *Baština hrvatskog sela*, Zagreb.
- Grahovac, P. (2000), *Razvitak poljoprivrede u Hrvatskoj*, Zagreb.
- Habbakuk (1964), *Historical Experience of Economic Development*, New York.
- Jovančević, R.(ur.) (1998), *Gospodarska politika Hrvatske i Europska unija*, Zagreb 1998.
- Mirković, M. (1937), *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb.
- Mirković, M. (1952), *Seljaci u kapitalizmu*, MH, Zagreb.
- Murray, Benedict (1953) *Farm Policies of the United States 1790-1950 (A Study of their Origins and Development)* The Twentieth Century Fund, New York.
- Pavlek, V. – Pavlek, P. (1983), *Problem stabilizacije i razvoja poljoprivrede*, Zagreb.

- Scott-Rozelle –Swinnen, J.F.M. (2004), “Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture”, *Journal of Economic Literature* XLII(2004.), pp. 404-456.
- Stipetić, I. (1991), *Biljna proizvodnja u Hrvatskoj, 1885-1990.*, Zagreb.
- Stipetić, V. (1959), *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području Hrvatske*, JAZU, Zagreb.
- Stipetić, V. (1987), *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb.
- Stipetić, V. (1992), “Promjene u strukturi poljoprivrede USA” u Zborniku radova *Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj I*, Ekonomski fakultet, Zagreb.
- Stipetić, V. (1992), “Pretvorba zapadno europskog seljačkog gospodarstva u farmerski tip proizvodnje” u zborniku *Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj II*, Zagreb: Ekonomski fakultet.
- Stipetić, V.: “Kriza poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj potkraj 20. stoljeća”, *Ekonomija-Economics*, godina VIII, br. 2.
- Stipetić, V. (1999), “Prilog dugoročnoj strategiji hrvatskog gospodarstva: Stvaranje ekonomski održivih poljoprivrednih gospodarstava” *Ekonomija-Economics*, 4.
- Stipetić, V. (2002), “Zaostajanje poljoprivredne proizvodnje – uzročnik tegoba hrvatskog gospodarstva”, u Zborniku *Ekonomika politika Hrvatske u 2003. godini*, Opatija 2002, str. 50-69.
- Tracy, M. (1989), *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*, 3rd Ed., New York

Development of agricultural production in Croatia: tendencies, present condition and fundamental issues

Vladimir Stipetić¹

Abstract

The paper point out the fact that Croatia agriculture, during the 20th century, underwent three wartime periods with profound consequences on the production volume. It investigates the critical areas in agriculture that is indentified in the production of main cultures and products of this activity. Further, it investigates and determines the long-term causes of agricultural stagnation. Finally, it proposes solutions for the problems in the future development of Croatian agriculture. In conclusion, it states the main points of our research.

JEL Classification: Q18

Key words: Croatia agriculture, agricultural development, critical areas in agriculture, production stagnation, agricultural estates.

¹ Academic, Croatian Academy of Sciences and Arts, Zrinski trg 11, 10000 Zagreb, Croatia.
Scientific affiliation: History of Economics, Macroeconomics and Economics of Agriculture.
Tel: ++385 1 48 95 103